

آینده‌پژوهی از منظر آموزه‌های دینی

مرتضی علویان^۱

حبیب‌الله حلودار^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۴/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۹/۲۵

۱. چکیده

آن چه در این نوشتار به آن پاسخ داده شد، این است که؛ آیا در آموزه‌های دینی می‌توان مباحث آینده‌پژوهی و آینده‌اندیشی را جستجو کرد؟ و اگر در گستره‌ی آموزه‌های دینی، ظرفیت‌های آینده‌پژوهی یافت می‌شود آیات و روایات با آن چگونه مواجه شده است و پیش فرض‌های آن چیست؟ تکنیک‌های مورد تأکید اسلام چه مواردی است؟ با مطالعه، تحلیل و بررسی آیات، روایات و کتب مربوط این نتیجه حاصل شد که اسلام، در ترسیم وضع مطلوب در آینده، همیشه از وضع موجود بهره جسته است و در آموزه‌های دینی، برای رسیدن به وضع مطلوب، توجه به همه‌ی شرایط ضروری به نظر می‌رسد. پیش‌فرض‌هایی چون عدم قطعیت آینده، نقش اراده در تکوین آینده‌ی بشر، جایگاه امید در فرهنگ اسلامی، ...؛ به همراه تکنیک‌هایی چون سیره‌ی معصومین، رؤیاهای صادقه و ... به عنوان مهمترین منابع آینده‌پژوهی توصیه شده‌اند.

کلید واژه: اسلام، آینده‌پژوهی، آینده‌اندیشی، پیش فرض‌های آینده‌پژوهی دینی، تکنیک‌های آینده‌پژوهی

^۱ استادیار دانشگاه مازندران، Email:m.alavian@umz.ac.ir

^۲ استادیار دانشگاه مازندران، Email:jloudar@umz.ac.ir

۲. مقدمه

۲-۱. گستره و ظرفیت آموزه‌های دینی

شریعت اسلام با ظرفیت‌هایی که در درون آن نهاده شده است دو مشخصه اصلی را داراست: ۱- خاتمیت، ۲- جاودانگی. شریعتی که مدّعی داشتن این دو خصوصیت است، می‌بایست آیین جامع و کاملی باشد در غیر این صورت، آیین ناقص پتانسیل خاتمیت و سرمدیت را نخواهد داشت. قرآن کریم و پیامبر اسلام (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) به این لازمه، توجه و اهتمام داشته‌اند و در توصیف اسلام به خاتمیت و جاودانگی؛ آن را آیین کامل و جامع

نیز می‌خواندند. (قدردان قراملکی، ۱۳۸۷، ص ۵۹۷)

این جامعیت و کاملیت در متون دینی نیز آمده است:

«وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (نحل/۸۹)

و ما بر تو کتاب را فرو فرستادیم تا حقیقت هر چیز روشن گردد.

«مَا قَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ» (انعام، آیه ۳۷)

ما در کتاب (آفرینش) ، از بیان هیچ چیز فرو گذار نکردیم.

در یک روایت، پیامبر (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ) بر اعطای کلمات جامع از سوی خداوند تاکید

می‌کند:

«أُعْطِيَتْ جَمَاعِعُ الْكَلِمِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸، ص ۳۸؛ ابن بابویه قمی، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۲۴۱)

حضرت علی و امام صادق (علیهما السلام) پیرامون جامعیت قرآن بر علوم گذشته و آینده

معتقدند:

«الْإِنِّ فِيهِ عِلْمٌ مَا مَضَىٰ وَ عِلْمٌ مَا يَأْتِي إِلَىٰ يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَ فِيهِ خَبْرُ السَّمَاءِ وَ خَبْرُ الْأَرْضِ وَ خَبْرُ الْجَنَّةِ وَ خَبْرُ النَّارِ وَ خَبْرُ مَا كَانَ وَ خَبْرُ مَا هُوَ كَائِنٌ أَعْلَمُ ذَلِكَ كَمَا أَنْظَرُ إِلَىٰ كَفَىٰ إِنَّ اللَّهَ يَقُولُ فِيهِ تِبْيَانُ كُلِّ شَيْءٍ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۶۱)

آگاه باش که در قرآن علم گذشته و آینده تا قیامت هست. در آن خبرهای آسمان، زمین، بهشت، آتش و خبر هر آنچه رخ خواهد داد وجود دارد. من این را می‌دانم چنان که به کف دستم نظر می‌کنم. همانا خداوند در قرآن می‌فرماید: «تبیان کل شیء».

با مراجعه به متون دینی جامعیت اسلام کاملاً مشهود است، حوزه‌های سیاست، اقتصاد، فرهنگ، اجتماع و... از مواردی است که ورود اسلام را در این عرصه‌ها می‌توان مشاهده کرد. آگاهی از مجموعه اطلاعات و معارف پیرامون اسلام به ویژه جامعیت آن در همه حوزه‌های نیاز انسان، زمینه‌های هم زیستی بیشتری را فراهم خواهد آورد.

اختصاص حاکمیت به خداوند، تعیین منشور حکومت، تعیین رهبری سیاسی و اجتماعی، تشکیل حکومت دینی توسط پیامبر (صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ)، تعیین جانشین رهبری، تشریح احکام جزایی و قضایی، تشریح اصول و نظام اقتصادی حکومت، فلسفه‌ی بعثت،

اصول ساسیت داخلی اسلام و سیاست خارجی اسلام از ویژگی‌های نظام سیاسی اسلام است که در آیات و روایات فراوان به هر یک از آن‌ها اشاره شده است که همه این موارد نشان از نگاه اسلام به موضوعات مختلف در افق دور دست و چشم انداز روشنی از آینده دارد.

۲-۲. مفهوم آینده پژوهی

آینده پژوهی واژه‌ی عامی است که وجه اشتراک بسیاری از شناخت‌های علمی را در درون خود جای می‌دهد. آینده پژوهی در کنار واژه‌های دیگر مانند آینده‌نگاری^۱، پیش‌نگری^۲، آینده‌شناسی^۳ به کار برده شده است. اگرچه در برخی متون مترادف هم به کار برده شده‌اند ولی دارای تفاوت‌هایی نیز می‌باشند.

آینده پژوهی معادل لغت «Futures study» است. کلمه جمع «Futures» به این دلیل استفاده شده است که با بهره‌گیری از طیف وسیعی از روش‌ها به جای تصور «فقط یک آینده» به گمانه‌زنی‌های سیستماتیک و خردورزانه، در مورد نه فقط «یک آینده» بلکه «چندین آینده متصور» مبادرت می‌ورزد. (دانشنامه آزاد ویکی‌پدیا، ۱۰/۱۲/۲۰۲۰م)

در پاسخ به چیستی آینده پژوهی، از سوی محققین برجسته‌ی این حوزه تعاریفی ارائه شده است، یکی از این پاسخ‌ها از سوی پروفیسور هنری دیوید^۴ تعلق دارد که در سال ۱۹۷۰ ارائه شد و آینده پژوهی را این گونه تعریف نمود:

«یک فرم و شکل فکری که در آن جامعه، آینده‌های محتمل و ممکن خود را در نظر می‌گیرد».

(دیوید، ۱۳۹۰، ۹)

یک بیان مفصل‌تر توسط الوانورا ماسینی و کنات سامست^۵ در ۱۹۷۵ م. ارائه شد، که عبارت است از:

«آینده پژوهی... حوزه‌ی فعالیت فکری و سیاسی مرتبط با تمام بخش‌های زندگی روان شناختی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی به هدف کشف و اشراف یافتن بر گستره‌های زنجیره‌های پیچیده‌ی علت‌ها، با بهره‌برداری از ابزار مفاهیم‌سازی، تفکرات نظام‌مند، آزمایش‌ها، برآوردها و تفکر خلاق است. در نتیجه آینده پژوهی یک پایه و اساس طبیعی برای فعالیت‌های - فرمولی، ملی و بین‌المللی - بین‌رشته‌ای و فرا رشته‌ای به منظور تبدیل شدن به بستر جدیدی برای پایه و اساس تصمیم‌گیری سیاسی است». (دیوید، ۱۳۹۰، ۹)

^۱ Foresight

^۲ Forecasting

^۳ Futurology

^۴ Henry David

^۵ Eleonora Masini and Knut Samset

روی آمارا^۱ در ۱۹۸۱ در سنت غالب تجربی آمریکایی، آینده‌پژوهی را این‌گونه تعریف کرد: «بررسی و اکتشافات آینده‌های ممکن، محتمل و مرجح». (همان، ۱۰) علاقه انسان برای دانستن از آینده موجب گردیده که آن را به سال‌های بسیار دور برده تا جایی که ریشه‌ی بسیاری از آداب و رسوم بشری را می‌توان در مواردی مانند طالع‌بینی، پیش‌گویی و غیب‌گویی‌ها جستجو کرد.

۳. اسلام و آینده‌پژوهی

جمله‌ی کوتاه و دوراندیشانه‌ی امیر بیان علی (عَلَيْهِ السَّلَام) که می‌فرماید: «الْحَزْمُ صِنَاعَةٌ وَ بِنَاغَةٌ» (تمیمی‌آمدی، ج ۱، ۱۲) دوراندیشی صنعت و سرمایه است، اگر دوراندیشی را تا به امروز یک صفت پسندیده برای مومنین به شمار می‌آورد، امروزه در زمرهٔ صنعت قرار می‌گیرد و از اهمیت فراوانی برخوردار می‌گردد.

برای دسترسی به صنعت دوراندیشی همچون همه‌ی صنایع، نیازمند به طراحی و مهندسی است، بی‌گمان هسته‌ی اصلی دوراندیشی در «آینده‌پژوهی» نهفته است. اگر از نگاه متون اصلی و رهبران یک دین الهی دوراندیشی یک صنعت به شمار می‌رود در آموزه‌های آن مفاهیم مرتبط همانند؛ ضرورت و اهمیت تفکر آینده‌نگرانه، آماده‌سازی برای آینده، بیداری و هوشیاری در برابر زمان، پیش‌فرض‌های آینده‌اندیشی، دوراندیشی، پیامداندیشی و تدبیرسازی، تکنیک‌ها و روش‌های شناخت آینده و ... نیز وجود خواهد داشت.

اهمیت توجه به آینده و ضرورت آن در زندگی انسان‌ها، در آیات و روایات فراوانی بیان گردیده است که در ذیل به نمونه‌های از آن اشاره می‌شود.

۱-۳. آیات:

«سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ» (فصلت/۵۳)

«ما در آینده‌ای نزدیک آیات خود را در اطراف جهان و در درون جانشان به آنان نشان خواهیم داد، تا برای آنها روشن شود که قطعاً او حق است، آیا کافی نیست که پروردگارت بر هر چیزی گواه است؟»

در آیه‌ی فوق وجود نکات فراوانی را در عالم خلقت برای شناخت حق و حقیقت و حاکمیت الهی بر آنها گوشزد می‌نماید اما شرط شناخت همه آنها در زمان حال امکان‌پذیر نبوده بلکه به آرامی و در آینده می‌توان به آن دست یافت. رسیدن به آینده‌ای مطمئن در بستر زمان، نهفته است و آن نیز در شرایط خاص و با برنامه‌ای مدون امکان‌پذیر می‌باشد.

«یا آیه‌الذین آمنوا اتقوا الله ولتنظر نفس ما قدمت لعدو واتقوا الله ان الله خبیر بما تعملون»

(حشر/۱۸)

«ای کسانی که ایمان آورده‌اید، تقوای الهی را پیشه کنید و هرکس بنگرد تا برای فردایش (آینده‌اش) چه پیش فرستاده است. و تقوای الهی پیشه کرده که خداوند به آنچه انجام می‌دهید آگاه است.»

هر فرد در تصمیم‌گیری‌هایش باید نتایجی که در آینده ثمر خواهد داد را در نظر بگیرد، به عبارت دیگر در تصمیم‌سازی‌ها مراحل مختلف را رعایت نموده تا نتیجه‌اش برای او مفید باشد. در آیه‌ای دیگر از قرآن، خداوند استعداد و آماده‌سازی را به منظور کسب توفیقات در آینده، در دستور کار مؤمنان قرار داده است؛

«وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تَرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَ آخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَ مَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَ أَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ»
(انفال/۶۰)

«و برای (آمادگی مقابله با) دشمنان، هرچه می‌توانید از نیرو و از اسبان سواری فراهم کنید تا دشمن خدا و دشمن خودتان و نیز (دشمنانی) غیر از اینان که شما آنان را نمی‌شناسید، ولی خداوند آنها را می‌شناسد، به وسیله‌ی آن بترسانید، و در راه خدا (و تقویت بنیه‌ی دفاعی اسلام) هرچه انفاق کنید، پاداش کامل آن به شما می‌رسد و به شما ستم نخواهد شد.»

آیه‌ی فوق، نوعی آماده باش همه جانبه‌ی مسلمانان را در مقابله با دشمن بیان داشته و این که آنان باید از بهترین نوع سلاح زمانه خویش و از ابزارهای گوناگون برخوردار بوده و تمام امکانات مالی خویش را به کار گیرند و این جزء اعمال عبادی و انفاق در راه خدا به شمار می‌آید و دارای پاداش نیکوتر باری تعالی می‌باشد. نکته‌ی قابل توجه در این است که باید برای مواجهه با دشمن از زمان حال جلوتر بوده و از ابزارها و تکنیک‌های موجود جهت برخورد با دشمن و تکنیک‌های آنان بهره گرفت. و این یعنی بررسی و مطالعه‌ی آینده برای تشخیص میزان نیازمندی جهت مواجهه با رفتار احتمالی دشمن.

۲-۳. روایات:

در روایات نیز توجه ویژه‌ای به مباحث آینده پژوهی شده است به نمونه‌هایی اشاره می‌گردد؛

«رَأَيْبَ فِي يَوْمِهِ عَدُوَّهُ وَ نَظَرَ قَدَمًا أَمَامَهُ» (نهج‌البلاغه، صبحی صالح، خطبه ۸۳)

[انسان مومن] امروز مراقب فردای خویش است، و از هم اکنون به آنچه در پیش دارد نظر می‌کند.

و نیز فرمودند: «الْمُؤْمِنُونَ هُمُ الَّذِينَ عَرَفُوا مَا أَمَامَهُمْ» (مجلسی، ۴۰۳ق، ج ۷۵، ص ۲۵)

مؤمنان آن کسانی هستند که آینده‌شان را می‌شناسند.

از مشخصه‌های انسان مومن که خردمند نیز می‌باشد این است که همواره به فکر آینده بوده و برای آن تدبیر کند، و این تدبیر بدون اسباب و لوازم امکان‌پذیر نبوده و نمی‌تواند بدون آن، آنچه را که در پیش دارد نظر کند. یک چشم‌انداز خوب و نقشه راه در واقع ابزاری هستند که نظر کردن به آنچه در پیش دارد را تسهیل کند. از این‌رو دوراندیشی همواره مورد توجه ویژه روایات نیز بوده است.

رسول خدا ص می‌فرماید: «إِنَّ لَكُمْ نَهَائَةً فَانْتَهُوا إِلَيْهَا نَهَائَتِكُمْ» (کلینی، ج ۲، ص ۷۰)

همانا برای شما پایانی است، پس خود را به آن پایان برسانید.

«كُلُّ يَوْمٍ يَسُوقُ إِلَيَّ عَدُوٌّ» امام علی (علیه‌السلام) (تمیمی آمدی، غرر، ص ۵۰۸)

هر روز انسان را به سوی فردا سوق می‌دهد و به پیش می‌برد.

«مَنْ عَرَفَ الْآيَاتِ كَمْ يَغْفُلُ عَنِ الْإِسْتِعَادِ»: امام علی (علیه‌السلام) (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۸، ص ۲۳)

هر که روزگار خود را بشناسد، از آمادگی غافل نمی‌ماند.

«أَعْرِفَ النَّاسَ بِالزَّمَانِ مَنْ لَمْ يَتَعَجَّبْ مِنْ أَحْدَانِهِ» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ش، ص ۱۲۶؛ تمیمی

آمدی، ۱۴۱۰، ص ۲۰۹)

آگاه‌ترین مردم به روزگار، کسی است که از حوادث و پیامدهای آن تعجب نکند.

در آیات و روایات به چند نکته اساسی پیرامون آینده پژوهی و آینده‌اندیشی توجه شده است؛

(مسلمی‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۴۷)

۱- حفظ حقوق نسل‌های آینده در تصمیم‌گیری‌ها و برنامه‌ریزی؛ داستان یوسف (علیه‌السلام)

(یوسف/۵۵) در مدیریت خزانه سرزمین مصر بیانگر این است که برای مدیریت مالی، انسانی «حفیظ

و علیم» نیاز است. امانتدار بودن و عالم به مدیریت نشانه‌ی بارز برای آیندگان است.

۲- ضرورت توجه به نسل‌های آینده؛ در درخواست حضرت ابراهیم (ع) (بقره/۱۲۸) و

اسماعیل (علیه‌السلام) از خداوند، که خود تسلیم فرمان الهی بوده و از نسل آنان نیز امتی وجود یابند که

تسلیم فرمان الهی باشند در درخواست‌ها و مدیریت‌ها، به آینده توجه شده است.

۳- اثرگذاری اندیشه‌ی گذشتگان بر نسل آینده؛ در مذمت امتی (مائده/۱۰۴) که از آنان درخواست

پیروی از فرمان الهی شده است در حالی که آنان اصرار بر پیروی از نیاکان خود داشته‌اند.

۴- شرکت آیندگان در پاداش گذشتگان؛ امام علی (علیه‌السلام) (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۲) در پاسخ به یکی

از یارانش در جنگ با دشمن که آرزو می‌کرد "ای کاش برادرم هم با ما بود" فرمود: در صورتی که

فکر و دل برادرت با ما بوده باشد او نیز در کار ما سهیم است. و حتی آنهایی که در صلب پدران

خویش هستند و با ما هم‌عقیده‌اند، شریک در کار ما خواهند بود.

با توجه به اهمیت آینده‌پژوهی، آنچه در جمهوری اسلامی ایران اهمیت ویژه‌ای می‌یابد، اعتلای

ایران اسلامی در عرصه‌های گوناگون است و لازمه‌ی آن، نگاه به آینده و تنظیم اسناد گوناگون با افق

چشم‌انداز همراه با نقشه راه است.

پس از فروپاشی شوروی سابق و تغییر در معادلات روابط نظام بین‌الملل، به ویژه حادثه‌ی ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ جهان شاهد به وجود آمدن واژه‌ها و اصطلاحات جدیدی در عرصه‌های مختلف بین‌الملل بوده است، از جمله این واژه‌ها «اسلام‌هراسی» است که آرام آرام در حوزه‌ی روابط بخشی از کشورهای جهان جای گرفت. این واژه حکایت از نوعی رابطه‌ی «خودی» و «دیگری» یا «دوست» و «دشمن» را بیان می‌دارد. از این‌رو، مطالعه و پژوهش در چرایی موضوع و همچنین تبیین آموزه‌های صحیح اسلام با به کارگیری ابزارهای نوین پژوهشی همچون آینده پژوهی و روش‌های آن (مانند چشم‌انداز، نقشه‌ی راه) ضرورت پیدا می‌کند. از سوی دیگر ارایه و تبیین الگوی «آینده پژوهی قدسی» در مقابل «آینده پژوهی عرفی» (مسلمی‌زاده، ۱۳۸۴، ص ۸ و ۹) و مصطلح روز، می‌طلبد که براساس رهیافت‌های آینده پژوهی، علاوه بر تبیین صحیح اسلام، راهکارهای گوناگون در مواجهه با ستیزه‌جویی‌های غرب بررسی و ارائه گردد.

۴. پیش‌فرض‌های آینده پژوهی دینی

با توجه به اهمیت بیان شده برای آینده پژوهی و ضرورت اهتمام به آینده و استفاده از زمان حال برای ساختن آینده، اکنون سخن در این است که، توجه به آینده در آموزه‌های دینی بر پیش‌فرض‌هایی استوار است یا خیر، و اگر چنین است چه مواردی را در برخواهد گرفت؟ از آموزه‌های دینی چنین استنباط می‌گردد که رویدادهای عالم، برخی قطعی و برخی غیرقطعی است و سنت‌های الهی براساس قانون علیت و اسباب و مسببات بر آن رویدادها حاکمیت دارد. از این‌رو، شناخت و فهم موضوعات فوق در ادبیات آینده پژوهی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. از این‌رو به چند نمونه از پیش‌فرض‌ها اشاره می‌نماییم:

۴-۱. **عدم قطعیت آینده؛** براساس آیه «يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَ يَثْبُتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ» (رعد/۳۹) یعنی؛ «خدا است که در هر زمانی آنچه را بخواهد می‌زداید و آنچه را بخواهد استوار می‌دارد. البته زدودن و استوار امور از سوی خدا بی‌برنامه نیست، بلکه اساس آن «ام‌الکتاب» است و «ام‌الکتاب» فقط نزد اوست.» (ترجمه بر اساس تفسیر المیزان، ص ۲۵۵)

در تفسیر و توضیح آیه‌ی فوق از سوی معصومین (علیهم‌السلام) روایات فراوانی نقل شده است، از جمله روایتی از امام باقر (علیه‌السلام) که چنین آمده است؛ «قسمتی از حوادث حتمی است که به طور قطع تحقق می‌پذیرد، و قسمت دیگری مشروط است به شرایطی در نزد خداوند، که هر کدام را صلاح بداند مقدم می‌دارد و هر کدام را اراده نماید محو می‌کند و هر کدام را اراده کند اثبات می‌نماید. (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۱۴۶ و ۱۴۷)

پیام‌های آیه فوق (قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۶، ص ۲۴۸)؛ ۱- دست خداوند برای تغییر در نظام تکوین و تشریح باز است، ۲- خداوند آفرینش را به حال خود رها نکرده است. ۳- محو یا اثبات قوانین حاکم

بر جهان هستی، به دست خداست. ۴- محو و اثبات الهی براساس حکمت و علم است. ۵- جهان آفرینش دفتری است که تمام حوادث در آن ثبت است.

و آیهی «وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ عَبْدًا آلَا أَن يَشَاءَ اللَّهُ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَىٰ أَن يَهْدِيَنِّي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِن هَذَا رَشَدًا» (کهف/۲۳. ۲۴)

«و هرگز در مورد کاری که آهنگ آن را داری مگو که قطعاً من فردا آن را انجام می‌دهم، مگر این که به همراه آن بگویی: اگر خدا بخواهد و چنانچه آن را فراموش کردی، پروردگارت را با این وصف که همه امور به دست اوست و جز به اراده او کاری انجام نمی‌گیرد یاد کن و بگو: امید است که پروردگارم مرا به چیزی که از یاد او پس از فراموشی، به هدایت نزدیک‌تر است (به ذکر همیشگی خود) رهنمون کند». (ترجمه بر اساس تفسیر المیزان ص ۲۹۶)

پیام‌های آیه؛ ۱- هرگز خود را مستقل از خدا ندانسته و به طور قطع از انجام کاری هر چند کوچک در آینده خبر ندهیم. ۲- در نگاه به آینده به امکانات و توان خود تکیه نکنیم، و فراهم بودن مقدمات، تضمین کننده انجام قطعی کار نیست. ۳- هدایت و آینده‌نگری دارای مراحل است و همه‌ی آنها با استمداد از خداوند به صواب نزدیک‌تر است. ۴- رشد و تعالی و پیشرفت از آرزوهای انبیاء بوده و برای آنان و همه‌ی مردم، رسیدن به مراحل بالاتر امکان‌پذیر است. (قرآنی، ۱۳۸۳، ص ۱۵۹ و ۱۶۰)

در آیات فوق علاوه بر تأکید به آینده‌نگری، دقت و برنامه‌ریزی و فراهم‌آوردن مقدمات آن، نباید آینده را به صورت قطعی بیان کرد، بلکه در کنار تلاش آدمی برای رسیدن به آینده‌ای بهتر، استمداد از باری تعالی و واگذاری به خداوند از ضروریات می‌باشد.

۲-۴. نقش اراده انسان در سازندگی آینده؛ یکی از خصوصیات ویژه‌ی انسان‌ها «دارایی اراده» می‌باشد که در آیات گوناگون به آن اشاره گردید. «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ». (رعد/۱۱)

«همانا خداوند سرنوشت هیچ قومی (ملتی) را تغییر نمی‌دهد مگر آن که آنان آنچه را در خودشان است، تغییر دهند.

در آیه‌ای دیگر چنین آمده است؛ «بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَىٰ قَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنفُسِهِمْ». (انفال/۵۳)

«به راستی خداوند نعمتی را که به قومی عطا کرد تغییر نمی‌دهد تا وقتی آن قوم حال خود را تغییر دهند.»

پیام‌های آیات فوق؛ ۱- خداوند انسان را از حوادث غیرمترقبه حفظ می‌کند نه از حوادث و وقایعی که با علم به دست انسان برای انسان به وجود می‌آید. ۲- سرنوشت انسان در دستان خود او است نه شانس و بخت و اقبال. ۳- سنت الهی بر استمرار نعمت‌ها است و زوال آنها در دست خود انسان‌ها است. ۴- اعطای نعمت‌ها از سوی خداوند، قانون‌مند و حکیمانه است. ۵- علاوه بر کیفی‌های

فردی، کفرهای اجتماعی نیز دارای قانون می‌باشد. ۶- انسان تاریخ را می‌سازد، نه آن که اقتصاد، جبر تاریخ و یا محیط، انسان را بسازد. (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۴، ص ۳۴۴)

همان‌گونه که اشاره شد، این آیات تأکیدی است بر آزادی عمل انسان در دنیا و این که او حقیقتاً صاحب اختیار، آزادی اراده و عمل است و می‌تواند با آن آینده‌ی خود را بسازد، و این ویژگی خاص انسان است.

۳-۴. امید در فرهنگ اسلامی؛ در داستان حضرت یوسف (عَلَيْهِ السَّلَام) آمده است؛ «ثُمَّ يَأْتِي مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ عَامٌ فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ وَفِيهِ يَعْرِضُونَ» (یوسف/۴۹) یعنی «سپس بعد از آن، سالی فرا می‌رسد که به مردم در آن سال باران می‌رسد (و مشکل قحطی تمام می‌شود) و در آن مردم (به خاطر وسعت و فراونی، از میوه‌ها و دانه‌های روغنی) عصاره می‌گیرند.»

در آیه‌ای دیگر از همین سوره آمده است؛ «فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهِ وَأَجْمَعُوا أَنْ يَجْعَلُوهُ فِي غِيَابَاتِ الْحَبِّ وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَّبِّئَنَّهُمْ بِمَا مَرَّ بِهِمْ هَذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ» (یوسف/۱۵) «هنگامی که او را با خود بردند، و تصمیم گرفتند وی را در مخفی‌گاه چاه قرار دهند. (سرانجام مقصود خود را عملی ساختند) و به او وحی فرستادیم که آنها را در آینده از این کارشان باخبر خواهی ساخت در حالی که آنها نمی‌دانند.»

از این آیات پیام‌هایی دریافت می‌شود از جمله؛ ۱- آگاه نمودن مردم، مقابله با شدايد و سختی‌ها را آسان می‌نماید ۲- آینده‌نگری و برنامه‌ریزی، ملتی را از بحران‌های سخت عبور خواهد داد، ۳- رویاهای صادقانه می‌تواند بازگو کننده رخدادها و رموزی برای آینده باشد ۴- مردم را به آینده امیدوار ساخت تا بتوانند سختی‌ها را تحمل نمایند، ۵- پیش‌بینی‌های طبیعی (وضع هوا و بارندگی و....) امری مفید در برنامه‌ریزی‌هاست، ۶- الهام و وحی الهی مایه‌ی آرامش یوسف (عَلَيْهِ السَّلَام) و امید به آینده‌ای روشن گردید. ۷- امید، بهترین سرمایه برای ادامه‌ی زندگی است (نجات یوسف از چاه). (قرائتی، ۱۳۸۳، ص ۹۴ و ۴۵)

در آموزه‌های قرآنی یکی از رموز بقاء حیات طیبه، امید به آینده‌ای روشن می‌باشد، همچنان که در آیات فوق و دیگر آیات آمده است امیدواری و آینده روشن برای تلاش و کار از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

۴-۴. وعده‌ی الهی در آینده پژوهی؛ از پیش‌فرض‌های بنیادین الهی می‌توان وعده‌های خداوند در قرآن پیرامون آینده‌ی زمین و مدیریت آن را برشمرد که به نمونه‌هایی از این آیات اشاره می‌گردد:

«وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتَضَعُّوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ» (قصص/۵)

«ما می‌خواهیم بر مستضعفان زمین منت نهیم و آنان را پیشوایان و وارثان روی زمین قرار دهیم.» (ترجمه: مکارم شیرازی)

در آیه‌ای دیگر آمده است؛ «وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ» (انبیاء/۱۰۵)

"در زبور بعد از ذکر (تورات) نوشتیم بندگان شایسته‌ام وارث (حکومت) زمین خواهند شد." پیام‌های آیات فوق؛ ۱- اراده‌ی الهی بر اراده‌ی همه‌ی ابناء بشر مقدم می‌باشد، ۲- اراده‌ی الهی بر ریاست و سرپرستی مستضعفین بر کره‌ی خاکی تعلق گرفته است و روزی این امید برآورده خواهد شد و وعده‌ی الهی تخلف‌ناپذیر است. ۳- انسان‌های صالح وارثان زمین خواهند شد. مشاهده می‌گردد که حکومت نهایی در آینده پژوهی قدسی نیز جریان دارد که شکل‌گیری حکومت عدل بر کره‌ی زمین خواهد.

۴-۵. **سنت‌های الهی در آینده پژوهی؛** سنت‌های الهی به معنای عام آن یعنی «روش‌هایی که خداوند امور عالم و آدم را بر پایه‌ی آن‌ها تدبیر و اداره می‌کند.» سنت‌های الهی تبدیل نخواهد شد و تغییر پیدا نمی‌کند، «فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِهِ اللَّهِ تَحْوِيلًا» (فاطر/۴۳) از ویژگی‌های سنت الهی ثابت و فراگیر بودن آن است که خداوند در قرآن جهت عبرت گرفتن صاحبان اندیشه و خرد نمونه‌های فراوانی را ذکر نموده است. از جمله: سنت الهی در هدایت و ضلالت، سنت خداوند در ناسپاسی نعمت‌ها و تغییر آن، سنت خدا در تدافع و درگیری میان حق و باطل، سنت الهی در نابودی و هلاکت ستمگران، سنت الهی در ابتلاء و آزمایش، سنت‌های خداوند در امدادسانی (امدادهای الهی) گوشه‌ای از آن را شامل می‌گردد.

«وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» (اسراء/۸۱) و بگو: حق آمد و باطل نابود شد یقیناً باطل نابودشدنی است.

«فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا» (انعام/۴۵) یعنی «(به این ترتیب) دنباله (نسل) زندگی جمعیتی که ستم کرده بودند قطع گردید.»

موارد فوق نمونه‌هایی از سنت‌های الهی است که باید در تدبیر امور و آینده پژوهی مورد توجه قرار گیرند.

۵. تکنیک‌ها و روش‌های آینده پژوهی دینی

در آموزه‌های دینی بر آینده پژوهی و دقت در آن تأکید فراوان شده است. امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید: «لَا عَقْلَ كَالْتَدْبِيرِ» (نهج‌البلاغه، حکمت ۱۱۳) "هیچ عقل و درایتی مانند دوراندیشی نیست." و در جای دیگر نقل شده است؛ «خُذْ بِالْخَزْمِ وَالزَّمِ الْعِلْمَ تُحْمَدَ عَوَاقِبُكَ» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶ش، ص ۲۴۳؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۶۰) "دوراندیشی را بکارگیری، و با علم و دانش ملازم باش تا سرانجام کارهایت قابل ستایش باشد." این تأکید، دقت و ملازم بودن با آگاهی و دانش خواه ناخواه نیاز به روش‌ها و تکنیک‌هایی دارد که در معارف دینی به آن‌ها اشاره شده است. که ذیلاً نمونه‌هایی از آن می‌آید:

۱-۵. **تحلیل گذشته چراغ راه برای آینده پژوهی؛** نگاه به آینده در بسترهایی شکل می‌گیرد که دارای ظرفیت‌های مختلف می‌باشد. آگاهی از این ظرفیت‌ها و توان‌مندی‌ها جهت برنامه‌ریزی،

نیازمند مطالعه‌ی گذشته است تا با بصیرت کامل و واقع بینانه برای آینده تصمیم‌سازی صورت گیرد.

«قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلُ كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ» (روم/۴۲)
 «بگو: در زمین سیر کنید پس بنگرید عاقبت کسانی که قبل از شما (زندگی می‌کردند و) بیشترشان مشرک بودند چگونه بود؟»

در آیه‌ی فوق؛ تاریخ به عنوان یکی از منابع و روش شناخت آینده به شمار آمده است، و مطالعه آن یک روشنگری را در پیش دارد، علاوه بر این، سنت‌ها و قوانین حاکم بر تاریخ ثابت و قطعی می‌باشد.

«قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ» (آل عمران/۱۳۷) «به یقین پیش از شما سنت‌هایی بوده (و سپری شده) است. پس در روی زمین گردش کنید و بنگرید که سرانجام تکذیب‌کنندگان چگونه بوده است.» برای درک حقایق، پیوند میان گذشته و نسل حاضر ضروری به نظر می‌رسد و قرآن کریم نیز بر آن تأکید دارد چرا که، با آگاهی از گذشته می‌توان آینده را پیش‌بینی نمود، و با استفاده از سنت‌ها و قواعد قطعی می‌توان برای آینده برنامه‌ریزی کرد. آن چه با دقت نظر در آیات الهی به دست می‌آید این است که جلوه‌ها و ظواهر، اهمیت چندانی ندارد بلکه این پایان کار و عمل است که دارای اهمیت است.

در روایات نیز اهمیت گذشته برای آینده بیان شده است که به نمونه‌هایی اشاره می‌گردد:
 «كَفَىٰ مُخْبِرًا عَمَّا بَقِيَ مِنَ الدُّنْيَا مَا مَضَىٰ مِنْهَا» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ص ۵۲۱) «بس است (کفایت می‌کند) برای آگاه شدن از آینده‌ی دنیا، آنچه از آن گذشته و رفته است.»

امام علی (علیه‌السلام) در وصیت خویش به امام حسن (علیه‌السلام) می‌فرماید: «يَا بَنِي آدَمَ وَ إِن لَّمْ أَكُنْ عُمَرَتْ عُمُرٍ مِّنْ كَانَ قَبْلِي فَقَدْ نَظَرْتُ فِي أَعْمَالِهِمْ وَ فَكَّرْتُ فِي أَخْبَارِهِمْ وَ سِرْتُ فِي آثَارِهِمْ حَتَّىٰ عَدْتُ كَأَحَدِهِمْ بَلْ كَأَنِّي بِمَا انْتَهَىٰ إِلَيْهِ مِنَ أُمُورِهِمْ قَدْ عُمَرْتُ مَعَ أَوْلِيهِمْ إِلَىٰ آخِرِهِمْ» (نهج‌البلاغه، نامه ۳۱)

"فرزندم، هرچند من به اندازه‌ی همه‌ی کسانی که پیش از من بوده‌اند، نزیسته‌ام اما در کارهای آنان نظر کرده‌ام و در اخبار آن‌ها اندیشیده‌ام و در آثارشان سیر کرده‌ام، چندان که همچون یکی از آنان شده‌ام و بلکه آن سان بر کارهایشان آگاهی یافتم، که گویی با اولین و آخرین آنها زندگی کرده‌ام."

دقت در گذشته پیروزی و ظفر را در آینده و برنامه‌ریزی‌ها در پی خواهد داشت، از این رو باید با چراغ گذشته، آینده دیده شود.

۲-۵. سیره‌ی معصومین (علیهم‌السلام) به عنوان منبع آینده پژوهی؛ کلام، روش و سیره‌ی معصومین (علیهم‌السلام) به عنوان یکی از ذخایر عظیم شناخت آینده با توجه به اتصال آنان به منبع عظیم وحی و علم غیب، ویژگی خاصی را به آینده پژوهی دینی داده است. اهتمام به آن موجب

جلوگیری آسیب‌های پیش‌روی و همچنین هدایت به امور احسن و صحیح را فراهم می‌آورد. در کلام معصومین (علیهم‌السلام) به صراحت بیان شده است که آنان برخوردار از ذخایر علم الهی بوده و می‌توان از آن بهره‌های فراوان برد.

امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید؛ «أَيُّهَا النَّاسُ سَلُونِي قَبْلَ أَنْ تَفْقِدُونِي فَلَنَا بِطُرُقِ السَّمَاءِ أَعْلَمَ مِنِّي بِطُرُقِ الْأَرْضِ...» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۸۹) «ای مردم پیش از آن که مرا نیابید از من بپرسید، پس من راه‌های آسمان را بهتر از راه‌های زمین می‌شناسم.»

و در دعای ندبه آمده است که؛ «وَأَوْدَعْتَهُ عَلِيمَ مَا كَانَ وَ مَا يَكُونُ إِلَى أَنْقِضَاءِ خَلْقِكَ» (ابن طاووس، ۴۰۹ق، ج ۱، ص ۲۹۵) و همانا (خداوند) علم گذشته و علم آینده را تا پایان خلقت در اختیار پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) به ودیعت گذشته است. از این رو یکی از روش‌های آینده پژوهی دینی، بهره‌وری از سیره و کلام معصومین (علیهم‌السلام) و دایره مدار آن حرکت کردن و برنامه‌ریزی را در چشم‌انداز کلام معصومین (علیهم‌السلام) قرار دادن است تا از خطاهای احتمالی جلوگیری شود.

۳-۵. بهره‌گیری از رؤیاهای صادقانه در آینده پژوهی؛ در آیات گوناگون قرآن کریم روایات صادقانه‌ای که از سوی اولیای الهی واقع شده و در آینده نیز محقق گردیده خبر داده است. هرچند از خواب و رویاها نمی‌توان به صورت قطع و یقین بهره جست، اما می‌توان امید به آینده را جستجو نمود.

«وَ كَذَلِكَ يَجْتَبِيكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلَىٰ آئِنِ يَعْقُوبَ...» (یوسف/۶)

«و این گونه پروردگارت تو را برمی‌گزیند و از تعبیر خواب‌ها (و سرانجام امور) تو را آگاه می‌سازد و نعمتش را بر تو و خاندان یعقوب تمام می‌کند...»

با یاری جستن از تعبیر خواب و رؤیاهای صادقانه توسط اولیاء الهی و افراد دارای شرایط، می‌توان روشی را استخراج کرد که در مسایل آینده پژوهی کمک نموده و از آن بهره جست.

سخن از تکنیک‌ها و روش‌های آینده‌اندیشی و آینده‌پژوهی دینی، فراوان است که در پژوهش‌های گسترده‌تر باید بدان‌ها پرداخت؛ از این رو پژوهش‌های دینی باید با بهره‌گیری از منابع غنی در اختیار - از آیات و روایات - آنان را استخراج نموده و در جوامع علمی گوناگون نهادینه سازد.

۶. نتیجه

آینده پژوهی یکی از مباحث ضروری در زندگی انسان‌ها به شمار آمده و می‌آید. از این رو، اسلام نیز با توجه به جایگاه برنامه‌ریزی و توجه به منابع موجود در ترسیم آینده‌ی مطلوب تأکید فراوان دارد. آینده پژوهی با تمام زوایای آن در اسلام و آموزه‌های دینی مورد تأکید قرار گرفته و توجه ویژه‌ای به آن‌ها شده است. در سطور فوق برای تنظیم آینده‌ای مطمئن از ظرفیت‌های موجود بهره

جسته و برخی پیش فرض‌های آینده‌پژوهی مثل «عدم قطعیت آینده»، «جایگاه اراده در سازندگی آینده‌ی بشر»، و ... مورد عنایت قرار گرفته است. و از نکاتی که در موضوع تکنیک‌های آینده‌پژوهی بدان تأکید شد این است که در تحلیل آینده، باید از گذشته به عنوان یک ابزار مهم استفاده شود و به استفاده از سیره و روءیاهای صادق به عنوان مهم‌ترین منابع آینده‌پژوهی دینی سفارش گردیده است، نوشتار فوق‌گذری بر مباحث آینده‌پژوهی از منظر دین بوده که باید مورد توجه‌ی لازم قرار گرفته و از دغدغه‌های نظام تصمیم‌سازی کشور واقع‌گردد.

۷. فهرست منابع و مآخذ

* قرآن کریم

* نهج البلاغه، تصحیح: صبحی صالح، قم: انتشارات دارالهجره، [بی تا].

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، (صدوق)، (۱۴۱۳ق)، من لا یحضره الفقیه، تحقیق و تصحیح: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، چ ۲.
۲. ابن طاووس، علی بن موسی، (۱۴۰۹ق)، إقبال الأعمال، تهران: دار الکتب الإسلامیه، چ ۲.
۳. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، (۱۳۶۶ش)، غررالحکم و دررالکلم، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
۴. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، (۱۴۱۰ق)، غررالحکم و دررالکلم، تحقیق و تصحیح: سید مهدی رجائی، قم: دار الکتب الإسلامیه، چ ۲.
۵. دانشنامه آزاد ویکی‌پدیا، ۲۰۱۲/۱/۱۰م.
۶. دشتی، محمد، (۱۳۷۹ش)، ترجمه نهج البلاغه امام علی (علیه‌السلام)، قم: انتشارات مشهور.
۷. دیوید، هنری، (۱۳۹۰)، مفاهیم و روش‌های آینده‌پژوهی، ترجمه مسعود منزوی، تهران: مرکز آینده‌پژوهی علوم و فناوری‌های دفاعی.
۸. طباطبایی، محمدحسین، (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، چ ۵.
۹. قدردان قراملکی، محمدحسن، (۱۳۸۷)، آیین خاتم، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چ ۳.
۱۰. قرائتی، محسن، (۱۳۸۳)، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۵)، الکافی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۱۲. لیشی واسطی، علی بن محمد، (۱۳۷۶ش)، عیون الحکم و المواعظ (لیثی)، تحقیق و تصحیح: حسنی بیرجندی، حسین، قم: دار الحدیث
۱۳. مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت: موسسه الوفاء.
۱۴. مسلمی‌زاده، طاهره، (۱۳۸۴)، پایگاه دانش آیات و روایات آینده‌اندیشی، مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
۱۵. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۳ش)، ترجمه قرآن، قم: دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی)